

University of Groningen

Partijfusies in Nederland

Voerman, Gerrit

Published in:

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1991

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1992

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (1992). Partijfusies in Nederland: een verkennend seismologisch onderzoek. In G. Voerman (editor), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1991* (blz. 123-148). Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

PARTIJFUSIES IN NEDERLAND

Een verkennend seismologisch onderzoek

G. Voerman

Inleiding

Bij tijd en wijle wordt het partijpolitieke landschap in Nederland opgeschrikt door een aardbeving. Als gevolg van onderaardse maatschappelijke ontwikkelingen komt de grond langzaam in beweging. Sommige partijen worden er niet door beroerd, in andere rommelt het des te meer. De ideologische fundamenteen vertonen scheuren en de electorale basis brokkelt af. De vaak jarenlang opgehoopte spanning ontladt zich soms met een plotselinge schok. Partijen vallen uiteen of worden op één hoop gegooid, scheuren of fuseren. In deze fusies verdwijnen de oude partijen geheel van de aardbodem, of keren naar verloop van tijd weer terug in een nieuwe gedaante.

In de Nederlandse politiek heeft zich na de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging en algemeen kiesrecht in 1917 zesmaal een partijfusie voltrokken waarbij vrijwel alle betrokkenen in het parlement zitting hadden. Buiten de Staten-Generaal hebben zich veel meer fusies van politieke groeperingen voorgedaan. Hoe meer men zich beweegt in de richting van de polen van het politieke bestel, hoe sterker de dispositie tot fusie en splitsing lijkt te worden. In een enkel geval was één der deelnemers in de Tweede Kamer vertegenwoordigd, zoals bij de fusie tussen de Revolutionair-Socialistische Partij en de Onafhankelijk Socialistische Partij in 1935.¹ Hieronder staan de zuiver 'parlementaire' fusies centraal. Bij vier gevallen waren drie partijen betrokken, twee keer smolten twee partijen samen.

De theorievorming inzake fusies van politieke partijen staat nog op een laag pitje. Tot dusverre hebben organisatiesociologen en bedrijfskundigen zich hier meer mee bezig gehouden dan politicologen.² Deze beschouwing wil daartoe een eerste, bescheiden aanzet geven door deze fusies in een historisch-vergelijkend perspectief te plaatsen. Aangezien de twee 'bilaterale' fusies een geheel ander verloop kennen dan de 'trilaterale', blijven zij omwille van de vergelijkbaarheid buiten beschouwing.³ In de eerste paragraaf wordt de plaats van de fusie in het politieke krachtenveld

aangegeven en - beknopt - het ideologische en sociologische domein geschetst waarin deze zich voltrekt. Daarna volgt een meer algemene beschrijving van het éénwordingsproces. Het complex van maatschappelijke veranderingen, ideologische reacties en electorale ontwikkeling wordt in zijn geheel behandeld. Vervolgens worden enkele fusie-bevorderende en fusie-remmende factoren aangeduid. Ten slotte zal getracht worden op basis van deze historisch-descriptieve analyse te komen tot een soort typologie van de parlementaire fusie.

1. Politieke positie, ideologisch domein en sociologisch stratum

De fusies die hier centraal staan, hebben zich over het gehele politieke spectrum voorgedaan. In drie van de vier gevallen behoorden de betrokken partijen in kwestie tot hetzelfde ideologische domein. Voor zover valt na te gaan, was de achterban van deze partijen in sociaal opzicht tamelijk homogeen.

In het behoudend-liberale territorium dat is gelegen op de rechterflank van het politieke krachtenveld, kwam in 1921 de Vrijheidsbond tot stand. De Liberale Unie, de Bond van Vrije Liberalen (BVL) en de zogenaamde 'Neutrale Fractie' bestaande uit een drietal splinterpartijen gingen hierin op.⁴ Van oudsher recruteerden de liberale groeperingen hun aanhang in de gegoede kringen. Hun politieke dominantie ten tijde van het censuskiesrecht is een indicatie hiervoor.

Een kwart eeuw later, in 1946, vormden links van het midden de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) en de Christelijk-Democratische Unie (CDU) de Partij van de Arbeid (PvdA). Dit gezelschap van sociaal-democraten, links-liberalen en christelijk-socialen was ideologisch bepaald niet homogeen. Ook in sociaal opzicht schortte daaraan nogal wat: de SDAP organiseerde vooral arbeiders, de VDB representeerde 'boeren, intellectuelen, hogere ambtenaren en een deel van de middenstand',⁵ en onder de aanhang van de CDU waren nogal wat pacht- en hypotheekboeren.⁶

Tot confessionele eenwording in het politieke centrum kwam het in 1980, toen de Katholieke Volkspartij (KVP), de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU) elkaar vonden in het Christen-Democratisch Appèl (CDA). De religieuze verschillen tussen de fusiepartners waren evident, maar de betrokken partijen voelden zich principieel met elkaar verwant in hun confessionalisme. Zij waren overtuigd van de noodzaak van een godsdienstige grondslag voor hun politieke opstelling. De religieuze identiteit was een uitstekend bindmiddel voor de in sociaal opzicht heterogene achterban.⁷

Tien jaar later kwam - vooralsnog - de laatste fusie tot stand. Aan de linkerzijde van het politieke bestel constitueerde zich Groen Links, waarin

de Communistische Partij Nederland (CPN)⁸, de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) en de Politieke Partij Radikalen (PPR) smolten.⁹ De onderlinge ideologische en sociale verschillen tussen dit drietal waren aanvankelijk groot. Mede onder invloed van de opkomst van de nieuwe middenklasse trad er in beide opzichten evenwel een convergentie op.¹⁰ Met name de CPN maakte op beide terreinen een complete gedaanteverwisseling door.¹¹

2. Maatschappelijke, ideologische en electorale achtergronden

Partijfusies ontstaan op breukvlakken in de maatschappelijk-politieke ontwikkeling. Vaak genoodzaakt door structurele electorale achteruitgang, die mede het gevolg is van deze fundamentele veranderingen, dienen de betrokken partijen hun gedachtengoed aan te passen aan de veranderende werkelijkheid. Door de dreigende teloorgang van vertrouwde (machts-)posities ziet men zich voor de vraag gesteld of zelfstandig voortbestaan nog mogelijk is, of dat samenwerking met anderen moet worden gezocht. Dit ideologische en organisatorische herijkingsproces gaat gepaard met oplopende spanningen (zie paragraaf 4). Hieronder komen deze ontwikkelingen aan de orde in het kader van een beknopte schets van de totstandkoming van de verschillende 'eenheidspartijen'.

2.1 De Vrijheidsbond (1921)

'De Fusie is een eisch van gezond verstand. Zij is ook een eisch van politieke, tevens moreele noodzakelijkheid.' Deze woorden sprak de liberaal Rink op 16 april 1921 bij de oprichting van de Vrijheidsbond.¹² In deze groepering gingen de Liberale Unie, de BVL en de in de 'Neutrale Kamerfractie' samenwerkende Economische Bond, Neutrale Partij en Middenstandspartij op.¹³

In essentie wortelde deze hergroepering in 1921 in de teruggang van het liberalisme in de twee daaraan voorafgaande decennia. Het liberalisme had de politiek in de tweede helft van de negentiende eeuw min of meer gedomineerd. Tegen de eeuwwisseling raakte het in grote moeilijkheden als gevolg van het proces van partijvorming en verzuiling dat toen inzette. De confessionele en socialistische emancipatiebewegingen kregen gestalte in massa-organisaties en zuilen, die de liberalen wegdrukten.

De crisis van het liberalisme kwam tot uiting in teruglopende politieke invloed en toenemende onderlinge verdeeldheid.¹⁴ In 1885 was *nolens volens* de Liberale Unie opgericht. Naarmate deze zich duidelijker uitsprak over kiesrechtuitbreiding en overheidsingrijpen op sociaal terrein, traden de verschillen openlijker aan het licht. De conservatieve

vleugel verliet de Unie en zou in 1906 de BVL vormen. De vooruitstrevende vleugel had zich al eerder van de Unie losgemaakt. In 1892 was de Radicale Bond opgericht. In 1901 vormde deze partij samen met een vleugel uit de Liberale Unie die voorrang wilde geven aan de invoering van het algemeen kiesrecht, de VDB.¹⁵

Aan het begin van deze eeuw was het liberalisme aldus georganiseerd in een vooruitstrevende en een behoudende partij, met daar tussenin de Liberale Unie. Vanuit de Unie werden regelmatig pogingen ondernomen om tot liberale éénwording te komen. VDB en BVL waren hiervan echter niet gediend. Ondanks alle verschillen waren beide het met elkaar erover eens, dat zich in het liberale kamp beter een tweedeling kon voltrekken die de Unie zou splijten.

Ondanks de verscheidenheid werd er als gevolg van het districtenstelsel wel zo nu en dan samengewerkt. Dit kiesstelsel en het beperkte kiesrecht maskeerden lange tijd de tanende positie van de liberalen. De invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging en het algemeen mannenkiesrecht in 1918 toonde aan dat het liberalisme boven zijn stand had geleefd.

Tabel 1. Aantal leden en Tweede Kamerzetels van Liberale Unie, VDB, BVL en Vrijheidsbond (1901-1922)

	LU		BVL		VDB	
	leden	zts.	leden	zts.	leden	zts.
1901	7.600	18	?	8	2.200	9
1905	?	25	?	9	3.100	11
1909	9.900	20	1.400	4	5.500	9
1913	13.500	22	?	10	5.200	7
1918	28.500	6	?	4	17.200	5
1922	50.000	10*)	-	-	?	5

*) Vrijheidsbond

bron ledentallen:

Th. Brok, *De Vrijzinnig Democratische Bond als partijorganisatie (1901-1918)*, Utrecht, 1980, 23, 31; G. Voerman, *De geschiedschrijving van het liberalisme. Bibliografie van de VVD en haar voorlopers*, Den Haag, 1992, 18-21.

Bij de Kamerverkiezingen van 1918 waren de liberale partijen enerzijds sterker, anderzijds zwakker dan ooit. In ledental hadden zij een ongekennde groei doorgemaakt. De vele kiesverenigingen die onder het districtenstelsel zelfstandig waren gebleven, verloren met de invoering

van de evenredige vertegenwoordiging hun afzonderlijk bestaansrecht en sloten zich aan bij de bestaande landelijke partijen. De Unie zag hierdoor haar ledenaanhang in de jaren 1913-1918 verdubbelen; die van de VDB verdrievoudigde (zie Tabel 1). Ook het ledental van de BVL steeg aanzienlijk. Deze schijn was electoraal bedrieglijk. De Unie en de BVL leden beide een verpletterende nederlaag. Alleen de VDB wist zich met twee zetels verlies nog enigszins te handhaven.

Deze achteruitgang was niet alleen aan een relatieve terugval van het liberale aandeel in het sterk uitgebreide electoraat te wijten. Ook kreeg men door de lage kiesdrempel met concurrentie te maken. Voornaamste electorale mededinger was de in 1917 opgerichte Economische Bond met als lijsttrekker de gewezen VDB-er Treub, die drie zetels in de wacht sleepte. Ook enkele min of meer liberale belangenpartijtjes behaalden een zetel. In de Kamer gingen deze partijen samen met de Economische Bond over tot de vorming van de al genoemde 'Neutrale Kamerfractie'.

De verkiezingen van 1918 hadden onmiskenbaar duidelijk gemaakt hoe de liberale vlag er onder de nieuwe verhoudingen bijstond. De Unie drong vrijwel meteen bij de VDB aan op een fusie. De vrijzinnig-democraten hadden zich electoraal redelijk staande weten te houden en wezen het verzoek af. Vervolgens kwamen de meer behoudende liberalen in het vizier van de Unie. In de Tweede Kamer konden de Unieliberalen het steeds beter vinden met de Kamerleden van BVL en Neutralen. Bij het overbruggen van de afstand tussen Unie en BVL lijkt de Economische Bond een sleutelpositie te hebben ingenomen. In de zomer van 1920 brak Treub een lans voor het beëindigen van de liberale verdeeldheid. Het was volgens hem dringend nodig dat er een vuist werd gemaakt tegen de overmaat aan overheidsingrijpen. De VDB hield weer de boot af, maar de Unie ging gretig op het voorstel in. Eind augustus 1920 startte zij besprekingen met de Economische Bond en de BVL. In een later stadium werden enkele andere partijtjes erbij betrokken.

Bij de oprichting van de Vrijheidsbond gaf de al aangehaalde Rink ruiterslijk te kennen dat in de zware nederlaag van 1918 de stimulans tot samengaan had gelegen. Door het nieuwe kiesstelsel 'werd het boven elken redelijken twijfel verheven, dat eenige grootere aaneensluiting gewenscht, ja noodzakelijk was, wilde men zooveel mogelijk krachten, energie en geestdrift reserveeren voor den strijd voor gemeenschappelijk beleden beginselen, tegen de gemeenschappelijke tegenstanders van roode en zwarte kleur.'¹⁶

2.2 Partij van de Arbeid (1946)

'Hier de Partij van de Arbeid!' Triomfantelijk werd op 9 februari 1946 de politieke nieuwkomer aangekondigd. Afgezien van SDAP, VDB en CDU

gingen ook een groep CHU-ers, de katholieke Christofoorgroep en het Daklozenberaad in het nieuwe partijverband op.

Na het liberalisme was de sociaal-democratie de tweede grote politieke stroming die in de eerste helft van de twintigste eeuw in een identiteitscrisis geraakte. De moverende factor bij het opgaan van de SDAP in de PvdA was het besef, dat de partij op de grenzen van haar electorale mogelijkheden was gestuit. Dit besef daagde in de jaren dertig.¹⁷ De SDAP zag zich toen geconfronteerd met een dubbel dilemma - het ene meer ideologisch, het andere meer strategisch van aard. De economische en politieke crisis had de SDAP in grote verwarring gebracht. De traditionele receptuur waarmee zij de 'kapitalistische' crisis te lijf ging, schoot tekort. Het leerstuk van de 'noodwendige' overgang van kapitalisme naar socialisme liep een forse deuk op. De machtsovername van de nazi's en de ondergang van de democratie in Duitsland zette de SDAP aan tot een herwaardering van de 'burgerlijke' democratie.

Al met al kwam er een proces van ideologische herorientatie op gang, waarin de SDAP zich omvormde van klassep partij tot volkspartij. Deze overgang was echter mede ingegeven door strategische overwegingen. Het rotsvaste vertrouwen op een sociaal-democratische meerderheid begon te tanen en men zag in dat de 'proletarische' basis van de partij verbreed zou moeten worden. Daarnaast verkeerde de partij zonder reëel uitzicht op regeringsdeelname in een geïsoleerde positie. In 1937 aanvaardde de SDAP een nieuw beginselprogramma, dat nieuwe perspectieven zou moeten bieden. De internationalistische revolutionaire retoriek maakte plaats voor reformisme en nationale gedachte. Het oude marxistische leerstuk van de klassenstrijd werd opgegeven en de parlementaire democratie werd ondubbelzinnig omhelsd.

Ondanks het nieuwe programma dat een opening moest maken naar andere bevolkingsgroepen, nam de electorale aantrekkingskracht van de sociaal-democratie amper toe. In 1937 won de SDAP weliswaar een zetel, maar bleef nog onder het niveau van 1929 (zie Tabel 2). De situatie werd eerder slechter. Aan het einde van de jaren dertig verloor de SDAP duizenden leden en deed zij het matig bij Staten- en raadsverkiezingen. In een geheime notitie constateerde partijleider Albarda dat de SDAP aan haar electorale plafond zat en dat groei afhankelijk was van de confessionele arbeider. Om deze te winnen zou de SDAP zich nog meer van de 'oude dogmatiek moeten bevrijden'.¹⁸

Al die tijd was de SDAP er van uit gegaan dat de sociologische en electorale verbreding van de partij op eigen kracht zou kunnen geschieden. Een samengaan met de CDU of de VDB was niet aan de orde. Omgekeerd was dat overigens ook niet het geval. De VDB stond weliswaar van oudsher sympathiek tegenover de sociaal-democraten, maar begon na 1930 afstand te nemen.¹⁹ Sinds 1917 had de Bond samenwerking met de

SDAP en de meer sociaal ingestelde confessionelen nagestreefd. Als gevolg van de economische crisis en het opkomend nazisme stapte de Bond af van de doelstelling van 'democratische machtsvorming' en schoof

Tabel 2. *Aantal leden en en Tweede Kamerzetels van SDAP, VDB, CDU en PvdA (1925-1946)*

	SDAP		VDB		CDU		tot./PvdA	
	leden	zts.	leden	zts.	leden	zts.	leden	zts.
1925	37.900	24	12.000	7	-	-	49.900	31
1929	53.400	24	10.800	7	?	0	64.200	31
1933	81.900	22	10.000	6	1.500*)	1	93.400	29
1937	87.300	23	7.000	6	4.250	2	98.550	31
1939	82.100	-	9.000	-	4.500	-	95.600	-
1946	-	-	-	-	-	-	112.000	27

*) het voor 1933 gegeven ledental van de CDU dateert van 1932

bron ledentallen:

K. Vorrink, *Een halve eeuw beginselstrijd*, Amsterdam, 1945, 136; H. Harmsen, 'Documentaire bijlage VDB', in: G. Voerman e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie. VDB tussen socialisme en liberalisme*, Amsterdam, 1991, 133; H.J. Langeveld, *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946*, Den Haag, 1988, 50, 90, 458.

op naar rechts. In 1933 trad de VDB toe tot het door de confessionelen gedomineerde kabinet-Colijn. Aan deze ommekeer lag de in de vrijzinnig-democratische ogen onverantwoordelijke opstelling van de SDAP op sociaal-economisch terrein en haar houding ten aanzien van de democratie, ten grondslag. Na 1937, toen de VDB buiten de regering werd gehouden, veranderde de afwijzende houding, mede als gevolg van de ingrijpende gedaanteverwisseling van de SDAP. In 1939 namen vrijzinnig- en sociaal-democraten samen zitting in het kabinet-De Geer.

De CDU had in principeel opzicht weinig op met de SDAP, hoewel beide partijen praktisch-politiek gezien veel overeenkomsten vertoonden. De Unie wenste 'christelijk-voortstrevend op sociaal terrein' te zijn.²⁰ Daarbij was de Unie een warm voorstander van eenzijdige ontwapening en hield hieraan vast ook toen VDB en SDAP er in de aanloop van de Kamerverkiezingen van 1937 afstapten. Hierdoor nam de afstand tussen SDAP en CDU in de loop van de jaren dertig toe. Het overboord zetten van marxisme en klassenstrijd door de SDAP deed daar weinig aan af.

Toen de SDAP in 1939 tot het kabinet-De Geer toetrad, viel haar een scherpe bestrijding door de CDU ten deel. Er moest zodoende 'heel wat gebeuren voor beide partijen begin 1946 in de nieuwe PvdA konden samengaan', aldus Langeveld.²¹

Na de bevrijding kwamen er gesprekken op gang tussen SDAP, VDB en CDU om te komen tot partijvernieuwing. Het klimaat was gunstig. Als gevolg van het in de oorlogsjaren gegroeide gevoel van verbondenheid heerste de opvatting, dat de vooroorlogse verstarde politieke verhoudingen niet terug dienden te keren. Gangmaker bij het overleg was de Nederlandse Volksbeweging (NVB), die in mei 1945 werd opgericht maar waarvoor de basis al was gelegd in het gijzelaarskamp in St. Michielsgestel.²² Alle betrokken partijen waren aangestoken door de vernieuwingskoorts, die toen rondwaarde. Voor de VDB en CDU waren er bij de fusie niet zozeer electorale overwegingen in het spel. Beide partijen hadden zich in het decennium daarvoor redelijk tot goed gehandhaafd (zie Tabel 3) en lijkten weinig ambities wat betreft groei te hebben gekoesterd. Voor de SDAP daarentegen speelden deze motieven wel degelijk een rol. Volgens Drees moest de SDAP worden geplaatst 'op bredere grondslag, maatschappelijk en geestelijk. De oude scheidslijnen moeten doorbroken worden.'²³ De zaak werd in enkele maanden beklonken. Een dag voor de oprichting van de PvdA hieven SDAP, VDB en CDU zich op.

2.3 Christen Democratisch Appèl (1980)

In 1877 brak de rooms-katholieke priester Schaepman een lans voor de totstandkoming van een algemeen-christelijke middenpartij. 'De strijd onzer dagen is vóór of tegen Christus, en naar dien eisch heeft het centrum voor alle christelijke minderheden plaats', zo meende hij.²⁴ De oproep tot politieke oecumene was vooralsnog tegen dovemansoren gedaan. De belangrijkste confessionele groeperingen zouden een eeuw lang gescheiden optrekken.

Dat ARP, KVP en CHU uiteindelijk toch tot fusie besloten, hing direct samen met de ingrijpende maatschappelijke veranderingsprocessen die zich in de jaren zestig manifesteerden. Nadat het liberalisme en de sociaal-democratie eerder al het bitter van een hevige crisis hadden gesmaakt, was deze drinkbeker nu aan de confessionelen. ARP, KVP en CHU raakten ideologisch en electoraal in het defensief als gevolg van de ontzuiling, ontkerkelijking, secularisatie en deconfessionalisering, waar de toegenomen welvaart en de vergrote sociale mobiliteit mee gepaard

gingen. De veranderingen op cultureel en zedelijk gebied ondermijnden traditionele zekerheden.

Hoewel de confessionele drie al decennia lang met elkaar op regeringsniveau hadden samengewerkt, kwam een fusie voor het eerst ter sprake na de Tweede Wereldoorlog. ARP en CHU bespraken de mogelijkheid van één protestants-christelijke volkspartij, zij het tevergeefs. In de jaren vijftig keerde het thema terug. De ARP, die zich gaandeweg bekeerde van een tamelijk behoudende groepering tot 'radicaal-evangelische' volks

Tabel 3. Aantal leden en Tweede Kamerzetels van KVP, ARP, CHU en CDA (1956-1977)

	KVP		ARP		CHU		tot./CDA	
	leden	zts.	leden	zts.	leden	zts.	leden	zts.
1956	428.600	49	95.000	15	42.100	13	565.700	77
1959	374.700	49	99.600	14	37.000*)	12	511.300	75
1963	312.000	50	98.000	13	50.000	13	460.000	76
1967	156.000	42	91.000	15	40.000	12	287.000	69
1971	87.100	35	74.100	13	29.400	10	190.600	58
1972	82.500	27	69.800	14	28.500	7	180.800	48
1977	54.300	-	57.700	-	27.000	-	150.800 *)	49

*) inclusief 11.800 'rechtstreekse' leden na de totstandkoming van de federatie CDA.

bron ledental:

R.A. Koole en G. Voerman, 'Het lidmaatschap van politieke partijen na 1945', in: *Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Groningen, 1986, 160-162, 165-167.

partij, nam hierbij het voortouw. De CHU stelde zich gereserveerd op. De KVP kwam bij al deze gesprekken in het stuk niet voor.

Dit veranderde door de al gememoreerde wijzigingen in het maatschappelijk decor in de jaren zestig. Mede door de wind van de oecumene die in kerkelijke kringen opstak, bogen de confessionele partijen meer en meer in dezelfde richting. De onderlinge verschillen tussen ARP, KVP en CHU vervaagden, terwijl tegelijkertijd het onderscheid tussen het drietal als geheel en de hun omringende, zich snel wijzigende maatschappij toenam.²⁵

De zware verkiezingsnederlaag van 1967, waarbij de drie hun parlementaire meerderheid die van 1918 dateerde kwijt raakten, bracht het fusieproces op gang. Een 'Groep van Achttien' boog zich over mogelijke samenwerking. In 1971 vonden de partijen elkaar bij de Kamer-

verkiezingen in een 'gemeenschappelijk urgentieprogram'. De electorale terugval die volgde gaf de aanzet tot de instelling van een 'Contactraad'. De kans op het welslagen van de fusie leek te zijn verkeken toen ARP en KVP tot het kabinet-Den Uyl toetraden en de CHU de oppositie verkoos. Niettemin gingen het drietal in 1973 een 'pre-federatief' verband aan. Twee jaar later volgde de federatie. In 1977 ging men met een gemeenschappelijke lijst en één program de Kamerverkiezingen in. Onder leiding van Van Agt vormde het CDA een kabinet met de VVD. Op 11 oktober 1980 hieven ARP, KVP en CHU zich op en gingen samen in het CDA. De onderhandelingen die zo'n dertien jaar duurden, waren moeizaam verlopen. Belangrijk twistpunt vormde de vraag op welke inspiratiebronnen de nieuwe partij zich moest baseren. Daar doorheen speelde nog het probleem van de politieke koers. Toen eenmaal aanvaard was dat het evangelie de leidraad voor het politieke handelen zou vormen, ontbrandde een tweede grondslagdiscussie over de vraag in hoeverre CDA-ers hierop 'persoonlijk aanspreekbaar' moesten zijn. Een uitweg werd gevonden door Steenkamp's 'antwoordfilosofie'. Het samenbindende element van het CDA was niet het evangelie zelf, maar 'de politieke overtuiging, welke als antwoord op de grondslag vanuit het politieke leven tot stand komt'.²⁶ Door de omvorming van hun partijen tot een christen-democratische eenheidspartij, waarin de specifieke religieuze identiteit er minder toe doet, konden de confessionelen zich uiteindelijk staande houden. 'Deze tijdige aanpassing aan het veranderende levensbeschouwelijke klimaat maakte het het CDA voorlopig mogelijk te overleven in het post-verzuilingstijdsperk'.²⁷

2.4 Groen Links (1990)

Evenals bij het CDA zijn de jaren zestig ook op de totstandkoming van Groen Links van grote invloed geweest. Met de ontzuiling, secularisatie en individualisering veranderde het politieke klimaat. Lijdzaamheid maakte plaats voor activisme en politisering. Bovendien riepen welvaartsstaat en massa-consumptie een tegenreactie op. De aandacht voor materiële kwesties verschoof deels naar 'post-materiële' zaken als milieu, zelfontplooiing en vrouwenemancipatie. Het maatschappelijk draagvlak hiervoor werd gevormd door de opkomende nieuwe middenklasse.²⁸

Deze ontwikkelingen gaven enerzijds impulsen aan de opkomst van 'nieuwe sociale bewegingen' als de vrouwen-, vredes-, milieu- en anti-kernenergiebeweging. Daarnaast beïnvloedden zij de linkse partijen. De gedachte won veld dat de samenleving radicaal gedemocratiseerd moest worden door acties 'van onderop'. Deze ideeën vonden vooral weerklank in de nieuwe sociaal-culturele middengroepen (onderwijzers, welzijnswerkers en dergelijke) en bij studenten, waaruit linkse partijen en sociale

bewegingen hun aanhang meer en meer recruteerden.

PSP, PPR en later ook de EVP werden door deze 'New Left' denkbeelden in belangrijke mate beroerd, zij het dat hun strategische gevolgtrekkingen uiteenliepen. De PSP, in 1957 voortgekomen uit de vredesbeweging, legde zich vooral toe op buitenparlementair activisme. Zij was over het algemeen afkerig van bestuursverantwoordelijkheid, die maar tot vuile handen zou leiden. De PPR daarentegen zag de acties aan de basis meer als complementair op de parlementaire werkzaamheden. De in 1968 van de KVP afgesplitste Radikalen waren lange tijd nogal bestuurlijk ingesteld en gericht op samenwerking met de PvdA. In de periode 1973-1977 maakten zij deel uit van het kabinet-Den Uyl.

In tegenstelling tot PPR en PSP stond de CPN geheel in de traditie van 'Old Left'. Overeenkomstig de beginselen van het marxisme-leninisme stond de sociaal-economische belangenbehartiging van de arbeiders boven op haar verlanglijstje. Aan 'post-materiële' zaken werd vrijwel geen aandacht besteed. Daarnaast verschilden de drie partijen organisatorisch nogal van elkaar: waren PSP en PPR in hoge mate gedemocratiseerd, de CPN was van oudsher centralistisch georganiseerd en stalinistisch geleid.

Tabel 4. Aantal leden en Tweede Kamerzetels van CPN, PSP en PPR (1971-1989)

	CPN		PSP		PPR		totaal	
	leden	zts.	leden	zts.	leden	zts.	leden	zts.
1971	-	6	4.400	2	4.300	2	-	10
1972	10.000	7	4.600	2	3.800	7	18.400	16
1977	15.300	2	6.500	1	13.400	3	35.200	6
1981	14.400	3	9.600	3	10.500	3	34.500	9
1982	13.900	3	10.000	3	10.000	2	33.900	8
1986	8.500	0	6.500	1	6.300	2	21.300	3
1989	5.700	-	4.100	-	6.000	-	18.400*)	6

*) het ledental van Groen Links, bestaande uit de aanhang van CPN, PSP en PPR alsmede de EVP (1.500) en de rechtstreekse leden van de Vereniging Groen Links (1.100).

bron ledentallen:

G. Voerman, 'Van klein links naar Groen Links. Hoe CPN, PSP en PPR van kleur vershoten', in: *Namens*, 5 (1990), 2 (mrt.), 35.

Hoewel Radikalen en Pacifisten in de jaren zeventig vooral op lokaal niveau wel met elkaar samenwerkten, gingen op landelijk niveau PPR, PSP en CPN elk hun eigen weg. Na de verpletterende nederlaag die het

drietal bij de Kamerverkiezingen van 1977 leed, kwam dit gescheiden optrekken voor het eerst ter discussie te staan.

De mogelijkheid van vèrgaande samenwerking werd reëler door het vernieuwingsproces dat als gevolg van de electorale terugslag in de CPN in gang was gezet. Door afscheid te nemen van het stalinisme en het leninisme te verruilen voor het feminisme, kwamen de communisten in het vizier van de andere twee. Aan het begin van de jaren tachtig ging de CPN participeren in locale en provinciale electorale samenwerkingsverbanden met PSP en PPR.

Landelijke samenwerking was voorlopig nog ver te zoeken, ondanks druk vanuit de nieuwe sociale bewegingen. De PPR kon zich maar moeizaam losmaken van haar oude liefde, de PvdA. Gesprekken over lijstverbindingen liepen bij de Kamerverkiezingen in 1981-1982 op niets uit. Niettemin kwam het punt samenwerking nadrukkelijk op de agenda. Het debat dat hierover losbarstte, deed de klein linkse partijen op hun grondvesten schudden. Tegen het midden van de jaren tachtig leek een klein links samengaan op landelijk niveau binnen handbereik. De tot samenwerking geneigde stromingen in de verschillende partijen waren aan de winnende hand en werden bovendien gesteund door initiatieven aan de basis. De op handen zijnde overeenstemming werd echter getorpedeerd door het congres van de PSP, eind 1985. Ondanks een lijstverbinding waren CPN, PSP, PPR en EVP op zichzelf aangewezen en 'sukkelden afzonderlijk naar de electorale slachtbank van mei 1986'.²⁹ De CPN en EVP verdwenen uit de Tweede Kamer (de communisten zouden tot aan de oprichting van Groen Links wel een senaatszetel blijven bezetten), de PSP verloor een zetel en de PPR kon zich maar net handhaven.

Aan het begin van 1989 nam de PSP het voortouw bij het op gang brengen van gesprekken over een gezamenlijke verkiezingsactie in 1990. Het initiatief werd gesteund door activisten uit de sociale bewegingen. De onderhandelingen liepen echter al snel vast op reserves van de PPR. De Radikale achterban drong evenwel aan op voortzetting ervan. Mede door de val van het tweede kabinet-Lubbers werd daarop spoedig overeenstemming bereikt. Onder de naam 'Groen Links' namen CPN, PPR, PSP en EVP samen met partijlozen met één gemeenschappelijk program en met een kandidatenlijst deel aan de vervroegde Kamerverkiezingen. Vervolgens werd op 24 november 1990 de nieuwe politieke formatie Groen Links opgericht, waarna CPN, PPR, PSP en EVP zichzelf ophieven.

3. Fusie-bevorderende factoren

In de hierboven geschetste context van electoraal verval en ideologische aanpassingen kan een éénwordingsproces gedijen, zeker wanneer er samenwerkingspartners in dezelfde ideologische sfeer en met een

vergelijkbare sociale achtergrond werkzaam zijn. Daarbij is een aantal factoren aan te wijzen waarvan een stimulerende werking uit kan gaan op een fusie. Deze factoren zijn vrijwel alle variaties op het thema samenwerking. In deze paragraaf zullen eerst de supra- en sub-nationale vormen van electorale samenwerking aan bod komen, gevolgd door niet-electorale vormen van nationale samenwerking. Beide hebben met elkaar gemeen dat zij als het ware psychologische barrières tussen de partijen slechten en de geesten voor fusie rijp maken. Ook wordt hier de pressie op de partijen genoemd die door geestverwante maatschappelijke organisaties of door (georganiseerde acties van) de eigen achterban wordt uitgeoefend. De stimulerende maar niet altijd eenvoudig te traceren rol die individuen somtijds hebben gespeeld blijft buiten beschouwing.

3.1 Niet-nationale vormen van electorale samenwerking

Op de PvdA na is aan alle hier behandelde fusies een bepaalde vorm van samenwerking tussen de betrokken partijen voorafgegaan. Voordat partijen uiteindelijk fuseerden, hadden zij elkaar veelal reeds op lokaal, provinciaal en Europees niveau gevonden. Hierbij was fusie van de samenwerkende partijen doorgaans bepaald niet de bedoeling, althans niet in de beginfase. Wél lagen aan deze vormen van coöperatie vaak dezelfde factoren ten grondslag die in een later stadium zouden leiden tot een samengaan van de landelijke partijorganisaties. Gezien de hogere kiesdrempel bij raads-, Staten- en Europese verkiezingen was een krachtenbundeling daar noodzakelijker dan bij de Kamerverkiezingen, waar 0,66% van de stemmen nog voldoende was voor een zetel. Dit gold temeer bij electorale achteruitgang. Deze niet-nationale vormen van samenwerking waren minder bedreigend dan landelijke krachtenbundeling. Doordat de landelijke organisatie haar zelfstandigheid behield, liep de gekoesterde eigen identiteit immers geen gevaar.

In afwijking van de hierboven geschetste regel hadden de Liberale Unie en de BVL al wél op landelijk niveau samengewerkt voordat zij in de Vrijheidsbond opgingen. Het beeld is hier wat vertroebeld door het tot 1917 vigerende districtenstelsel. In 1913 waren beide partijen en de VDB voor de Kamerverkiezingen tot programmatische overeenstemming gekomen in de 'vrijzinnige concentratie'. Ook beloofde men steun aan elkaars kandidaten te verlenen. Bij de Statenverkiezingen van 1916 trad deze combinatie opnieuw in de electorale arena. In 1918 mislukte een dergelijke nationale krachtenbundeling. Bij de raads- en Statenverkiezingen van 1919 werkten Unie, BVL en Economische Bond hier en daar (in wisselende combinaties) samen.³⁰

De weg naar het CDA was ook geplaveid met electorale samenwerking.

In het voor protestants-christelijke partijen onherbergzame Limburg kwamen CHU en ARP sinds 1946 bij de Statenverkiezingen met een gemeenschappelijke lijst uit. Vanaf 1958 gebeurde dit ook in Noord-Brabant. In de jaren vijftig vonden beide partijen elkaar eveneens bij gemeenteraadsverkiezingen, bijvoorbeeld in Amsterdam en Den Haag. Deze lijn werd voortgezet in de jaren zestig. Pas nadat de fusiebesprekingen van de confessionele drie officieel gestart waren, werd de KVP aarzelend hierbij betrokken - mede onder druk van de basis. In de jaren zeventig breidde de samenwerking zich snel uit. De grote doorbraak kwam in 1978, na de totstandkoming van de federatie. In alle provincies en vrijwel alle gemeenten kwam het trio met een CDA-lijst uit. Een jaar later ging men ook als CDA de Europese verkiezingen in.³¹

Evenals bij het CDA konden in het geval van Groen Links twee van de drie fusiepartners het van meet af aan goed met elkaar vinden, en duurde het enige tijd voordat de derde zijn opwachting maakte. Het feit dat de PPR zich in tegenstelling tot de PSP landelijk op de PvdA richtte, stond een electoraal samengaan op lokaal niveau niet in de weg. In de loop van de jaren zeventig breidde deze 'rode' samenwerking van de PPR met de PSP zich gestaag uit, ten koste van de 'roze' met PvdA en/of D66.³² In 1982 werd de CPN hier ook bij betrokken. Steeds vaker zocht dit drietal in de jaren tachtig steun bij elkaar. Namen zij aan de Statenverkiezingen van 1982 in maar één provincie gezamenlijk deel, in 1987 waren dat er vijf. Bij de raadsverkiezingen steeg het aantal samenwerkingsverbanden in die jaren eveneens sterk.³³ In dezelfde tijd kwam ook de samenwerking bij de Europese verkiezingen van de grond. Na een mislukte poging in 1979 namen CPN, PPR en PSP in 1984 onder de naam 'Groen Progressief Akkoord' gezamenlijk aan deze verkiezingen deel.³⁴ In 1989 deden zij als 'Regenboog' - samen met de EVP - weer in één verband mee. Deze samenwerking vormde de opmaat tot de totstandkoming van Groen Links.

3.2 Niet-electorale vormen van nationale samenwerking

Het electorale front was niet de enige plaats waar partijen hun fusiepartners ontmoetten. In een aantal gevallen troffen fusiepartners elkaar achter de regeringstafel. Zo ging aan de totstandkoming van de Vrijheidsbond het (laatste) liberale kabinet-Cort van der Linden vooraf; traden SDAP en VDB aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog beide toe tot het tweede kabinet-De Geer; en zaten de confessionele partijen (getweeën of gedrieën) vanaf 1918 in de regering. Toch lijkt van gezamenlijke regeringsdeelname geen extra stimulans te zijn uitgegaan op samensmelting. Het tot 1918 zittende kabinet-Cort van der Linden is eerder het bewijs voor het tegendeel: deze regering was overwegend van vrijzinnig-democratische en unieliberale signatuur. Ook de langdurige

voorgeschiedenis van de totstandkoming van het CDA relateert de invloed van regeringssamenwerking. 'Een directe lijn van de Coalitie naar het CDA loopt er niet', aldus Ten Napel.³⁵ Bovendien maakte de CHU vlak voor het *moment suprême* deel uit van de oppositie, zonder dat dit de komst van het CDA heeft verhinderd. Bewijzen dat aan de oprichting van de PvdA de samenwerking van VDB en SDAP in het kabinet-De Geer heeft bijgedragen, ontbreken.

Onderlinge contacten in tegenover de regeringstafel gelegen Kamerbanken lijken voor een partijfusie van groter belang te zijn geweest. Samenwerking tussen de parlementaire fracties van fusiepartners heeft zich in ieder geval drie keer voorgedaan. Voor zover bekend was er van innig parlementair overleg bij SDAP, VDB en CDU echter geen sprake. Volgens Oud was bij de totstandkoming van de Vrijheidsbond deze samenwerkingsvariant van grote invloed. De vrijzinnig-democratische verslaglegger van de parlementaire geschiedenis beschrijft hoe de Kamerfractie van de Liberale Unie 'geleidelijk meer aansluiting' zocht bij de BVL, nadat de Unie een blauwtje had gelopen bij de VDB.³⁶ Ook bij de confessionele drie bestonden er traditioneel vele parlementaire contacten. In het fusieproces van het CDA lijken deze een katalyserende rol te hebben gespeeld.³⁷ Zo ontmoetten de drie fractievoorzitters elkaar aan het einde van de jaren zestig regelmatig, waarbij volgens Tilanus (CHU) naast Kamerzaken ook werd gesproken 'over de ontwikkeling van de samenwerking van onze partijen'.³⁸ In 1976 besloten de drie confessionele Kamerfracties tot de instelling van een gezamenlijk wekelijks beraad.³⁹ Deze institutionalisering van het al langer bestaande informele fractiebesturenoverleg vond nota bene plaats terwijl ARP en KVP deel uitmaakten van het kabinet-Den Uyl en de CHU daartegen oppositie voerde.

De Kamerfracties van CPN, PSP, PPR en EVP werkten in de eerste helft van de jaren tachtig bij vele gelegenheden samen. De beperkte menskracht speelde hierbij vanzelfsprekend ook een rol. De PSP was onder invloed van haar fractievoorzitter Van der Spek een remmende factor. De PSP-fractie ontbrak ook bij de overeenkomst van de fractievoorzitters van CPN, PPR en EVP in januari 1986, waarin zij afspraken maakten 'voor een hechtere samenwerking van deze drie fracties'.⁴⁰

Een derde en laatste vorm van non-electorale samenwerking tussen de landelijke partijen die mogelijkwerijs van invloed is geweest bij een fusie is de 'buitenparlementaire' variant. In het geval van KVP, CHU en ARP had deze op het Europese forum plaats. De eerste contacten van deze aard kwamen aan het begin van de jaren vijftig tot stand op bijeenkomsten van de Nouvelles Equipes Internationales, een samenwerkingsverband van

Europese christen-democratische partijen. Omdat statutair gezien elk land slechts één delegatie kon afvaardigen, vormden KVP, ARP en CHU gedrieën de Nederlandse equipe. Ook maakten vertegenwoordigers van het drietal deel uit van de christen-democratische fractie van de Gemeenschappelijke Vergadering van de EGKS, de voorloper van het Europees Parlement. Deze 'samenwerking over de partijgrenzen heen' heeft volgens Ten Napel bijgedragen tot een groter wederzijds vertrouwen.⁴¹

De buitenparlementaire samenwerking tussen de partijen die in Groen Links opgingen, vond in Nederland zelf plaats. PPR en PSP ontmoetten elkaar in de milieu-, anti-kernenergie-, vredes- en vrouwenbeweging, die in de loop van de jaren zeventig de wind in de zeilen hadden gekregen. De CPN, die aanvankelijk vaak buitenspel stond, raakte hier vanaf 1978 ook meer bij betrokken. Veel partijleden kwamen elkaar tegen in buitenparlementaire acties, zoals bij demonstraties of blokkades. Bij de grote vredesdemonstraties in 1981 en 1983 gaf volgens een steekproef ongeveer de helft van de demonstranten aan op PPR, PSP, CPN of EVP te stemmen.⁴² De partijbesturen werkten soms samen met de sociale bewegingen in overlegorganen als 'Wij Vrouwen Eisen'. Soms namen zij zelf (mede) het voortouw tot de oprichting van deze verbanden, zoals de PPR in 1973 ('Anti Kalkar Komité') en PPR en PSP in 1975 ('Landelijk Energie Komité'). De CPN gaf in het begin de voorkeur aan eigen acties zoals bijvoorbeeld 'Stop de Neutronenbom' in 1977, maar stapte later hiervan af. Zo zaten CPN, PPR en PSP in de jaren tachtig gedrieën in het 'Komité Kruisraketten Nee' en in het (door de PSP opgerichte) 'Breed Initiatief voor Verdergaande Acties tegen Kruisraketten (Bivak)'.⁴³

Op diverse manieren lijken de sociale bewegingen te hebben bijgedragen aan de landelijke toenadering tussen CPN, PSP en PPR. Zo zijn voor leden van de betrokken partijen die elkaar in allerlei acties troffen, de onderlinge partijscheidslijnen ongetwijfeld vervaagd. Bovendien ging er naar het oog een convergerende werking van uit op de programma's van CPN, PPR en PSP.⁴⁴ Naar verloop van tijd doken hierin vele eisen op die vaak door de hoofdstroom van deze bewegingen naar voren waren geschoven.

Bij al deze 'fusie-preludiërende' samenwerkingsverbanden schitterden de in de PvdA opgegane partijen meestal door afwezigheid. Toch wil deze ontstentenis niet zeggen dat de PvdA-fusie geheel uit de lucht is komen vallen. Al voor het kabinet-De Geer werkten VDB-ers en SDAP-ers nauw samen in de tegen de NSB gerichte beweging 'Eenheid door Democratie'. De top van de SDAP was minder verknocht aan deze beweging dan de VDB. Onderzoek heeft echter aangetoond dat het binnen de SDAP 'de typische "doorbraak-socialisten" zijn geweest die aan EDD deelnamen en die vanaf 1937 meer invloed kregen in de Partij'.⁴⁵ Belangrijker evenwel

bij de voorbereiding van de PvdA waren de gesprekken die tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn gevoerd tussen gijzelaars van uiteenlopende politieke pluimage te St. Michielsgestel. Zoals in het voorgaande reeds is vermeld, is uit deze contacten de NVB voortgekomen, die het voortouw nam bij de oprichting van de PvdA. Door Ruitenbeek wordt een direct verband gelegd tussen de 'geest van Gestel' en de PvdA, via de NVB. Door de Volksbeweging te baseren 'op de doorbreking van de politieke antithese en de afwijzing van de klassenstrijdler, door het socialisme een personalistische inhoud te geven *en* te laten steunen op meerdere bevolkingsgroepen, werd in Gestel... de poort geopend voor de vorming van de PvdA.'⁴⁶

3.3 Externe druk

Bij de hierboven genoemde niet-nationale vormen van electorale samenwerking en de niet-electorale vormen van nationale samenwerking hield doorgaans de landelijke partijorganisatie de vinger aan de pols. Electorale samenwerkingsverbanden waren vaak niet een zaak van de lagere partij-echelons alleen. Het partijcentrum autoriseerde als regel deze allianties. Hetzelfde geldt voor participatie in internationale verbanden of het aangaan van institutionele banden met andere organisaties. Op de meer autonoom functionerende parlementaire fracties lijken de landelijke partijorganisaties vaak minder greep te hebben.

Toch kon een partijbestuur niet geheel zelfstandig de marsroute uitstippelen. De partijleden beschikten - desgewenst - over de mogelijkheid om langs formele wegen (congressen bijvoorbeeld) het partijbestuur te bewegen om tot fusie over te gaan. Wanneer deze kanalen om wat voor reden dan ook verstopt waren of de besluitvorming te traag verliep, konden zij ook buiten de geëigende paden treden. Dit geschiedde bijvoorbeeld in het geval van het CDA. Na het stroef verlopen eerste CDA-congres in 1975 over de grondslag werden onder het motto 'Wij horen bij elkaar' 80.000 handtekeningen ingezameld onder een manifest waarin de christen-democratische fusie 'van levensbelang' werd geacht.⁴⁷

Naast leden hebben ook maatschappelijke organisaties gepoogd fusieprocessen waarbij geestverwante partijen betrokken waren, te beïnvloeden. In het midden van de jaren zeventig sprak een aantal christelijk-sociale organisaties als CNV, NCW en CBTB zich uit vóór de christen-democratische fusie.⁴⁸ Een decennium later werd vanuit de nieuwe sociale bewegingen bij gelegenheid druk uitgeoefend op klein links om tot grotere eenheid te komen. In 1983 werd het manifest 'Voor een Linkse Doorbraak' gepubliceerd. Duizend ondertekenaars - waaronder vele niet-partijgebonden, afkomstig uit de sociale bewegingen - protesteerden hierin tegen de klein-linkse verdeeldheid. Begin 1989 verscheen een open

brief waarin activisten uit de vak-, vrouwen- en milieubeweging pleitten voor het verruilen van de huidige verdeeldheid voor 'een sterke, links-groene formatie'.

Op de achtergrond zullen de opvattingen die bij de - ongeorganiseerde - kiezers leven ten aanzien van een fusie van de partij waarmee zij zich verwant voelen, van invloed zijn op de opstelling van die partij. Een adequaat instrument om inzicht in de mening van het electoraat te krijgen, is een opiniepeiling. Dit fenomeen deed zijn intrede na de bevrijding in 1945 en speelde meteen al een rol bij de oprichting van de PvdA. Uit een enquête die eind 1945 was gehouden, bleek een kwart van de vooroorlogse VDB-kiezers voorstander van een nieuwe partij. Daarnaast was een kwart vóór een nieuwe partijencombinatie. De SDAP-ers hechtten veel meer aan het voortbestaan van hun eigen partij. Deze cijfers werden bekend juist op een moment, waarop de onderhandelingen tussen SDAP, VDB en CDU in een beslissend stadium waren gekomen.⁴⁹

Tijdens het langdurige fusieproces van het CDA is de mening van de achterban van de diverse partijen eveneens regelmatig op dit punt gepeild. Vanaf 1966 bleek steeds een ruime meerderheid van het confessionele electoraat voorstander van samengaan.⁵⁰ Ook bij Groen Links mogen de effecten van opiniepeilingen op de besluitvorming niet worden onderschat.⁵¹

4. Fusie-remmende factoren

Fusies zijn naar hun aard middelpuntzoekende processen. De positie waarop drie fuserende partijen elkaar het eenvoudigst vinden, zal logisch gesproken in het midden van de door hen gevormde driehoek zijn gelegen. De keuze van een daarbuiten gelegen contrapunt zal alleen maar tot extra complicaties leiden. De voor fusie geporteerde en derhalve tot compromissen bereid zijnde stromingen zijn vanzelfsprekend de gangmakers bij het éénwordingsproces. Zij zijn gelegen aan de 'binnenzijde' van de partij, die naar het fusiepunt gekeerd is. Als dwarsverband door de betrokken partijen heen vormen zij de kern en het bindmiddel van de fusies.

Per definitie roept het éénwordingsproces in elke partij afzonderlijk centrifugale krachten op. De negatief tegenover fusie staande groepen, die zich op de buitenvleugel van de partijen bevinden, zijn het meest vatbaar voor deze middelpuntvliedende krachten. Zij staan pal voor het behoud van de ideologische en organisatorische integriteit van hun partij en leggen zich niet voetstoots neer bij het einde daarvan.

In de hier beschreven fusies hebben zich in een aantal participerende

partijen tegenstanders van de samensmelting georganiseerd en ten slotte afgescheiden. In sommige gevallen was de reden primair gelegen in een ideologisch purisme. Men verzette zich tegen het aanpassen van het gedachtengoed van de partij aan de sterk gewijzigde maatschappelijke context. Een eventuele toetreding van de partij tot een nieuwe formatie die gebaseerd was op verwaterde of totaal andere beginselen, kon helemaal geen genade vinden. Hier doorheen speelden vaak ook redenen van organisatorische aard: van een mogelijk afscheid van de eigen vertrouwde partij wilden deze oppositionelen om uiteenlopende redenen niet weten.⁵²

De Vrijheidsbond ondervond aan de linkerkant concurrentie van de Democratische Partij. Deze groepering was opgericht door oud-Unievoorzitter Heeres, die zich tegen het opgaan van zijn partij in de Vrijheidsbond verzette. Tevergeefs zou de Democratische Partij enkele keren bij de Kamerverkiezingen naar een zetel dingen. De Liberale Partij had meer succes. Deze behoudende groepering waarvan de nestor van het liberalisme, de conservatief geworden Van Houten, het boegbeeld vormde, vond de fusie in sociaal opzicht veel te ver gaan. Bij de Kamerverkiezingen van 1922 behaalde zij één zetel; drie jaar later legde de Liberale Partij het hoofd in de schoot.

De PvdA kreeg ook te maken met dissidente groepen. De oppositie in de CDU was marginaal. Na het partijcongres dat met een nipte meerderheid tot het opgaan van de Unie in de PvdA besliste, richtten de tegenstanders de Christelijk-Democratische Volkspartij (CDVP) op. De oppositionelen vonden het PvdA-program niet ver genoeg gaan op het punt van de socialisatie. De CDVP kreeg electoraal geen voet aan de grond. Ontevreden sociaal-democraten organiseerden zich in de 'Oude SDAP'. Deze groepering was van mening dat de SDAP in de PvdA was 'opgeslokt door de Vrijz. Dem. Bond', waardoor de oude sociaal-democratische beginselen ondergesneeuwd waren.⁵³ De 'oude SDAP' verdween na enige tijd in het niets. Een serieuzer bedreiging vormde het vertrek van het voormalige VDB-kopstuk Oud uit de PvdA in 1947. Oud was van mening dat de SDAP in de PvdA de toon zette, waardoor het vrijzinnig-democratische gedachtengoed niet meer aan bod zou komen. Met name wat betreft de socialisatie zou de PvdA te ver doorschieten. Zijn 'Comité ter voorbereiding van de oprichting van een Democratische Volkspartij' telde slechts enkele honderden leden, maar ging op voet van gelijkheid een gesprek aan met de Partij van de Vrijheid. De onderhandelingen resulteerden in de oprichting van de VVD in 1948. Naar alle waarschijnlijkheid maakten de liberalen onder Oud's leiding de PvdA bij de verkiezingen in hetzelfde jaar twee Kamerzetels afhandig.⁵⁴

De totstandkoming van het CDA ging eveneens gepaard met afsplitsingen. In 1968 verliet de radicale vleugel de KVP en richtte de Politieke

Partij Radikalen (PPR) op, uit onvrede over het christen-democratische samengaan. De Radikalen waren bang dat een vooruitstrevende politiek van een dergelijke combinatie niet te verwachten viel. Enige tijd later traden ook anti-revolutionaire 'spijstemmers' toe, uit protest tegen de regeringssamenwerking van de ARP met de VVD.⁵⁵ Een aantal van hen zag af van overgang naar de PPR en vormde de Evangelische Solidariteitspartij, die maar een paar jaar bestond. In 1978 werd de Evangelische Progressieve Volkspartij (EPV) opgericht, uit onvrede over de smelting van ARP met KVP en CHU tot het CDA en over de christen-democratische samenwerking met de VVD in het eerste kabinet-Van Agt. De EPV ging in 1981 op in de EVP.⁵⁶ Bij de totstandkoming van de EVP was ook de werkgroep 'Alternatief voor het CDA' betrokken. Deze groep was op haar beurt weer afkomstig uit de werkgroep 'Niet bij brood alleen' (NBBA), die de koers van het CDA in meer progressieve richting wilde bijstellen.

Aan de behoudende vleugel was ook verloop. De oprichting van de conservatieve Rooms-Katholieke Partij Nederland in 1972 hing vooral samen met de vrees dat de katholieke identiteit van de KVP teloor zou gaan. In de protestantse hoek bundelden drie jaar later enkele orthodoxe groeperingen zich tot de Reformatorische Politieke Federatie. Een aantal van hen had al jarenlang te hoop gelopen tegen de 'linkse' koers van de ARP. Naast de angst voor verkwanseling van het anti-revolutionaire erfgoed vreesde men ook voor een katholieke overheersing.

Door de discussies over samenwerking liepen in de PSP, PPR en CPN in de jaren tachtig de gemoederen hoog op. In de CPN speelden ideologische tegenstellingen en het probleem van de samenwerking door elkaar heen. De 'horizontale' orthodoxe vleugel, die het marxisme-leninisme zuiver wilde houden en weinig heil in samenwerking zag, dolf in de partijstrijd het onderspit. In 1985 gingen de oppositionelen over tot de oprichting van het orthodoxe Verbond van Communisten in Nederland (VCN). Electoraal kreeg het VCN geen voet aan de grond.

In de PPR zag de stroming die de traditionele oriëntatie op de sociaal-democratie wilde voortzetten, lijdzaam toe hoe de voorstanders van samenwerking met PSP en CPN terrein wonnen. Toen pogingen om de PPR in het oude spoor te krijgen op niets waren uitgelopen, verliet een aantal leden van deze zogeheten 'Godebald'-groep de partij en zocht toevlucht tot de PvdA.

'Samenwerkers' en voorstanders van zelfstandigheid hielden elkaar in de PSP jarenlang in evenwicht. De balans werd in 1985 verstoord, toen het partijcongres de deur naar nationaal-electorale samenwerking met PPR en CPN op een kier zette. Enkele honderden 'Spekkianen' - genoemd naar Van der Spek, een verklaard tegenstander van een klein-linkse alliantie - verlieten daarop de partij. De daarop opgerichte Partij voor Socialisme en

Ontwapening (PSO) zou enkele maanden later door onderlinge twist weer ter ziele gaan. Onder de vlag 'Vereniging tot oprichting van een partij op pacifistisch-socialistische grondslag' (VTO-PSP) werd in 1991 een tweede poging voorbereid.

Conclusie

De hierboven beschreven fusies hebben zich alle voorgedaan in een periode waarin de politieke constellatie door ingrijpende maatschappelijke ontwikkelingen uit balans was geraakt. De uitbreiding van het kiesrecht voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog, de vernieuwingsgeest van de Tweede Wereldoorlog, de ontzuiling van de jaren zestig en de opkomst van de nieuwe middenklasse zorgden voor de schokken die het éénwordingsproces op gang brachten. Structurele electorale achteruitgang, afkalvende machtsposities en ideologische crisis vergroten de bereidheid tot samenwerking met partijen die ideologisch verwant zijn, sociologisch niet al te zeer verschillen en in het zelfde schuitje zitten. Wanneer de samenwerking eenmaal op gang kwam, kreeg deze - mede onder invloed van de 'vijandige' omgeving waarin deze partijen verkeerden - een eigen dynamiek. Zeker in het geval van het CDA en Groen Links werd een zelfstandig voortbestaan van de betrokken partijen door allerlei varianten van samenwerking steeds onrealistischer.⁵⁷

Eén van de vier hier beschreven fusies week sterk af van dit algemene model: de PvdA. De electorale uitgangspunten van de betrokken partijen waren niet identiek. De CDU vertoonde groei; de VDB was stabiel. Alleen de SDAP verkeerde in mineur vanwege de stagnerende electorale ontwikkeling. Hun onderlinge afstand was in meer dan één opzicht groter dan bij de andere fusies. Toen de 'doorbraak' van de PvdA tegenviel en de partij haar wijze van totstandkoming doorlichtte, werd dit ook ruiterlijk erkend. De gesignaleerde 'klimaatverschillen' werden toegeschreven aan 'de massale ontmoeting binnen een partij van groepen die sterk verschillen in sociologische ligging, godsdienstige overtuiging en vroeger politiek milieu.'⁵⁸

Het lijkt erop dat het gedurende de oorlogsjaren gegroeide gevoel van verbondenheid (zij het niet in partij-politieke zin) en de euforische vernieuwingsstemming van na de bevrijding bij de oprichting van de PvdA de doorslag hebben gegeven. Hadden de eerste drie fusies vooral een verdedigend karakter, de PvdA-fusie was meer aanvallend gericht. De term 'doorbraak' geeft dat al aan. Bij de 'defensieve', meer geleidelijk verlopen fusies was er sprake van een lange incubatietijd. Jarenlang werd over de mogelijkheid van fusie gesproken of onderhandeld. Bij de 'offensieve' fusie van de PvdA ontstond het eigenlijke idee van een samengaan

van SDAP, VDB en CDU pas in het najaar van 1945. Om het verschil in seismologische termen uit te drukken: de defensieve fusies waren meer tektonisch van aard, het gevolg van de trage beweging der aardlagen. De offensieve fusie daarentegen was vulkanisch: in een plotselinge eruptie smolten de betrokken partijen samen.

De 'offensieve' fusie van sociaal-democraten, links-liberalen en progressieve christenen kwam tot stand in de buitengewone omstandigheden van 1945. Een poging tot fusie van hun ideologische erfenamen een kwart eeuw later mislukte. Na 1970 poogden PvdA, D66 en PPR te komen tot een 'Progressieve Volkspartij'.⁵⁹ De voorgenomen fusie leed schipbreuk, ondanks op gang komende samenwerking op lokaal niveau en tussen de parlementaire fracties. Voornaamste reden hiervoor was dat de electorale ontwikkeling van het drietal te zeer uiteenliep. Om deze reden is de kans op het welslagen van een fusie van PvdA, D66 en Groen Links tot een Progressieve Volkspartij in de jaren negentig eveneens gering. De electorale instorting maakt de PvdA rijp voor fusie. Haar voorstel aan beide andere partijen om programmatische verkenningen te ondernemen, vormt hiervoor een aanwijzing. Zolang D66 echter als een communicerend vat profiteert van de neergang van de sociaal-democraten, is het perspectief op zo'n partij wel erg klein - tenzij er zich opnieuw onvoorziene buitengewone omstandigheden aandienen.

noten

¹. Samen vormden zij de Revolutionair-Socialistische Arbeiderspartij. Zie voor de geschiedenis van deze fusie M. Eekman en H. Pieterse, *Linkssocialisme tussen de wereldoorlogen. Twee studies*, Amsterdam, 1987.

². In meer globale termen is het onderwerp beschreven door R.A. Koole, 'De onmogelijke fusie van D66 en VVD', in: *Namens*, 5 (1990), 4 (juli), 5-13; en D.Th. Kuiper, 'CDA en Groen Links. Het succes van twee politieke fusies', in: *De Helling*, 4 (1991), 1, 14-18.

³. Het betreft hier ten eerste de fusie in 1930 van de twee rivaliserende groeperingen die na de scheuring in de Communistische Partij Holland (CPH) in 1926 waren ontstaan: de CPH-Centraal Comité en de CPH-Amstel. Beide partijen behaalden in 1929 elk één zetel in de Tweede Kamer (zie G. Harmsen, 'De Wijnkoop-partij 1926-1930. Voorspel, ontstaan en verloop van het schisma in het nederlandse kommunisme; de geschiedenis van de CPH-CC', in: *idem*, *Nederlands kommunisme. Gebundelde opstellen*, Nijmegen, 1982, 67-90). De tweede fusie in dit verband is die tussen de Katholieke Volkspartij (KVP) en de Katholiek Nationale Partij (KNP). De KNP splitste zich in 1948 van de KVP af. In dat jaar kreeg zij één Kamerzetel, in 1952 twee. In 1955 keerde de KNP weer terug naar de KVP (zie J. Bosmans, 'Het eenheidsgesprek tussen KVP, KWG en

KNP 1952-1956', in: *Jaarboek 1982 Katholiek Documentatiecentrum*, Nijmegen, z.j., 46-99).

Twee aspecten vallen op bij deze bilaterale fusies. In de eerste plaats vormde de fusie de beëindiging van een partijscheuring (van om die reden ideologisch aan elkaar verwante partijen). In beide gevallen keerde de afgesplitste partij op haar schreden terug naar de 'moederpartij'. Deze samensmelting voltrok zich beide keren - en dat is het tweede gemeenschappelijke kenmerk - onder druk van een externe instantie, die door de betrokkenen als ideologische autoriteit erkend werd. Bij het beëindigen van de tweespalt kon deze autoriteit appelleren aan de door de rivaliserende partijen aangehangen, in beginsel identieke ideologie. Zo oefende in het geval van de twee CPH's de in Moskou zetelende Communistische Internationale zware druk uit om een einde aan het communistische schisma te maken. Bij de KVP en KNP drongen de bisschoppen nadrukkelijk aan op het herstel van de katholieke staatkundige eenheid.

⁴ De in de Vrijheidsbond opgegangene Neutrale Partij, Middenstandspartij en Econo-mische Bond, die samen met twee andere kleine partijtjes deel uitmaakten van de Neutrale Fractie, zijn hier gemakshalve als één partij beschouwd.

⁵ H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, Amsterdam, 1955, 78.

⁶ H.J. Langeveld, *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946*, Den Haag, 1988, 95. De gegevens betreffende de CDU zijn grotendeels aan deze studie ontleend.

⁷ Zie K.J. Hajema, G. Voerman en W. van Schuur, 'Het CDA-middenkader *revisited*'; nog te verschijnen.

⁸ Op het moment van fusie had de CPN geen zitting meer in de Tweede Kamer, maar wel in de Eerste Kamer.

⁹ Op de valreep werd hierbij nog de Evangelische Volkspartij (EVP) betrokken.

¹⁰ Zie A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman, 'De oprichters van Groen Links. Voorlopig verslag van een enquête onder de leden van het congres van Groen Links op 24 november 1990', in: *Jaarboek 1990 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1991, 167-185.

¹¹ Zie over de gewijzigde sociale samenstelling van de CPN: G. Voerman, 'Een anatomo-mische les: de congressen van de CPN ontleed', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 16 (1990), 2 (mei), 182-199.

¹² *Algemeen Handelsblad*, 16 april 1921, avondblad.

¹³ Bij de fusie waren ook de niet in het parlement vertegenwoordigde Algemeene Staatspartij en de 'Groep voor Maatschappelijke en Ethische Belangen' betrokken. De aanvankelijk eveneens van de Neutrale Kamerfractie deel uitmakende Plattelandsbond en het Verbond tot Democratisering van de Weermacht hielden zich afzijdig.

¹⁴ Dit deel over de oprichting van de Vrijheidsbond is gebaseerd op G. Voerman, 'Liberalen op een tweesprong. Liberale Unie, Vrijzinnig-Democratische Bond en de Bond van Vrije Liberalen aan het begin van de 20ste eeuw (1901-1921)', in:

Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Groningen, 1989, 102-130.

^{15.} Omwille van de eenvoud wordt in dit artikel de VDB aangeduid als (links-)liberaal. De partij zelf wilde niets van deze aanduiding weten.

^{16.} *Algemeen Handelsblad*, 16 april 1921, avondblad.

^{17.} Zie hiervoor in detail P.J. Knegtman, *Socialisme en democratie. De SDAP tussen klasse en natie (1929-1939)*, Amsterdam, 1989.

^{18.} Zie de bijlage bij Ruitenbeek, *op.cit.*, 249-254.

^{19.} Zie hiervoor P. de Rooy, 'Het zout in de pap. De verhouding tussen vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten', in: G. Voerman e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie. VDB tussen socialisme en liberalisme*, Amsterdam, 1991, 54-73; en H. Spijkerman, 'De interne verhoudingen binnen de VDB in de jaren dertig', in: *ibidem*, 74-87.

^{20.} Langeveld, *op.cit.*, 2.

^{21.} *Ibidem*, 293.

^{22.} Zie hiervoor J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging (NVB)*, Deventer, 1978.

^{23.} Geciteerd bij Ruitenbeek, *op.cit.*, 198.

^{24.} Geciteerd bij H.-M.T.D. ten Napel, 'Een eigen weg'. *De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*, Leiden, 1992, 4. Het stuk over het CDA is in belangrijke mate gebaseerd op dit proefschrift.

^{25.} Zie Ten Napel, *op.cit.*, 332.

^{26.} H.-M. ten Napel, 'De paradoxale revival van de christen-democratie', in: *Jaarboek 1990 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1991, 141.

^{27.} R.A. Koole en H.M. ten Napel, 'De riantie positie in het vermaledijde "midden". Confessionele machtsvorming op nationaal niveau', in: P. Luykx en H. Righart, red., *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek*, Den Haag, 1991, 82.

^{28.} Deze paragraaf over Groen Links is vooral gebaseerd op M. Brinkman, B. Freriks en G. Voerman, 'Klein links en de nieuwe sociale bewegingen', in: *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1990, 163-188; en G. Voerman, 'Van klein links naar Groen Links. Hoe CPN, PSP en PPR van kleur verschooten', in: *Namens*, 5 (1990), 2 (mrt.), 34-39.

^{29.} H. Schoen, 'De Linkse Doorbraak en Groen Links: roependen in de oase', in: *Radikale Notities*, 1989, nr. 2, 13.

^{30.} Nader onderzoek moet uitwijzen op welke schaal dit is gebeurd.

^{31.} Zie Ten Napel, *op.cit.*, 79-81, 128, 302-303.

^{32.} Zie J.P. de Jong en J.A. Verduijn Lunel, 'Rode politiek: PPR, samen verder!', in: *Radikale Notities*, 1983, nr. 1, 7-16.

^{33.} G. Voerman, 'De leden- en kiezersaanhang van de PSP', in: *Bibliografie van de PSP* (werktitel); in 1992 te verschijnen.

^{34.} Van het GPA maakte de - voornamelijk op papier bestaande - Groene Partij Nederland eveneens deel uit.

^{35.} Ten Napel, *op.cit.*, 330.

^{36.} P.J. Oud. *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland*.

Deel II: 1922-1925, Assen, 1968, 3-4.

^{37.} Zie *De groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren*, Franeker, 1980, 51-53.

^{38.} *Op.cit.*, 51.

^{39.} Ten Napel, *op.cit.*, 268.

^{40.} I. Brouwer, 'De CPN in het parlement', in: *Politiek en Cultuur*, 46 (1986), 1 (feb.), 8.

^{41.} Ten Napel, *op.cit.*, 331-332.

^{42.} H. van der Loo, E. Snel en B. van Steenberg, *Een wenkend perspectief? Nieuwe sociale bewegingen en culturele veranderingen*, Amersfoort, 1984, 46.

^{43.} Zie Voerman, 'Van klein links naar Groen Links', 34.

^{44.} Zie Brinkman, Freriks en Voerman, *op.cit.*

^{45.} Zie F. Rovers, *Eenheid door Democratie. Een analyse van een burgerlijkdemocratische beweging in de jaren dertig*, Utrecht, 1986, 54.

^{46.} Ruitenbeek, *op.cit.*, 178. Zie ook Bank, *op.cit.*

^{47.} Ten Napel, *op.cit.*, 263-265.

^{48.} Zie D.Th. Kuiper, 'Een eeuw "confessionele" politiek in ontwikkelingsperspectief', in: Luykx en Righart, *op.cit.*, 170.

^{49.} Bank, *op.cit.*, 192-193, 210.

^{50.} Zie Ten Napel, *op.cit.*, 336.

^{51.} In deze kringen maakte bijvoorbeeld indruk het artikel van C. van der Eijk, 'Het kiezersgedrag in 1986. Algemene conclusies en betekenis voor de electorale perspectieven van "klein-links"', in: *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1987, 73-82. In deze analyse werd het 'potentiële electoraat' van CPN, PSP en PPR gezamenlijk op ruim 15% geschat.

^{52.} Uiteraard kunnen bij het verzet tegen een fusie ook motieven van sociaalpsycho-logische en opportunistische aard een rol spelen, zoals bijvoorbeeld de angst de vertrouwde 'nestgeur' van de partij (de partijcultuur) te verliezen, of om bepaalde posities ('baantjes') kwijt te raken. Gemakshalve worden deze hier onder de 'organisatorische inertia' gerekend.

^{53.} Wed. Jos. Loopuit, *40.000 S.D.A.P.-ers*, z.pl., z.j. [1946], 5.

^{54.} Zie hiervoor R. Koole, P. Lucardie en G. Voerman, *40 jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie*, Houten, 1988, 42-60; en G. Voerman, 'Het einde van een politieke koorddans', in: *De vrijzinnig-democratische traditie*, 95-98.

^{55.} Zie F. van Ginneken, *De PPR van 1968 tot en met 1971*, Breda, 1975.

^{56.} Zie voor een uitvoerige beschrijving van de totstandkoming en de lotgevallen van de EVP het artikel van M. Nieboer en A.P.M. Lucardie, "'Aanschuiven tegen het CDA" of aansluiten bij klein links' in dit Jaarboek.

^{57.} In het licht hiervan is een fusie tussen SGP, GPV en RPF goed denkbaar. Deze drie partijen werken ook in toenemende mate op de niet-nationale electorale niveaus met elkaar samen. Ofschoon hiermee de loper tot fusie is uitgerold, is het weinig waar-schijnlijk dat dit op korte termijn zal geschieden. Vooralsnog ontbreekt de electorale noodzaak hiertoe. Ook van een identiteitscrisis lijkt geen sprake, ofschoon hier en daar wel oude leerstukken op de helling gaan. Zo is bijvoorbeeld in de SGP de traditioneel ondergeschikte positie van de vrouw ter dis-

cussie komen te staan.

^{58.} *Rapport van de commissie tot onderzoek van klimaatverschillen*, z.pl. [Amsterdam], z.j. [1949], 5.

^{59.} Zie hiervoor W. van Hennekeler, 'De PvdA en de Progressieve Volkspartij', in: *Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1986, 94-114.